

TEMIDA
Decembar 2012, str. 125-146
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1204125B
Originalni naučni rad

Rezilijentnost porodice izbeglica

DRAGANA BATIĆ*

*R*ad predstavlja pokušaj da se nađe veza između traumatizovanosti članova porodice ratom i izbeglištvom, s jedne strane, i karakteristika porodičnog funkcionisanja sa druge. Pojam „porodična rezilijentnost“ se odnosi na procese adaptacije i prevladavanja u porodici kao funkcionalnoj jedinici. U radu je predstavljeno istraživanje izbegličkih porodica iz Bosne, koje su bile smeštene u Makedoniji za vreme ratnih zbivanja od 1992.-1995. godine. Podaci su dobijeni primenom intervjua, opservacije, kao i većeg broja psiholoških instrumenata, posebno za decu, posebno za roditelje, kojima su mereni efekti stresa, kao i stanje i odnosi u porodici. Na osnovu rezultata dobijenih kvantitativnom i kvalitativnom analizom, a primenom teoretskih modela sistemske porodične teorije i terapije, kao i RRG modela stanja i odnosa u porodici, utvrđeno je i opisano postojanje četiri tipa izbegličkih porodica u zavisnosti od strukture i stepena funkcionalnosti

Ključne reči: izbeglička porodica, žrtve rata, funkcionalnost, disfunkcionalnost porodice, porodična rezilijentnost.

Uvod

Raspadanjem SFRJ i ratom, koji je započeo na našim prostorima, veliki broj porodica je bio prinuđen da ode sa svoga ognjišta. Jedan deo tih porodica je našao utočište u Makedoniji i to u obliku kućnog i kolektivnog smeštaja. Ratna zbivanja koja su proizvela traumatske događaje kao što su nasilje i razaranje, raseljavanje, razdvajanje od bliskih osoba, gubitak bliskih osoba i prilagođavanje na nove uslove, ugrožavaju porodičnu strukturu, njeno funkcionisanje i razvoj članova porodice.

* Dr Dragana Batić je docentkinja na Fakultetu za bezbednost u Skoplju.
E-mail: dbatic@yahoo.com

Figley definiše traumatizovanu porodicu kao „porodicu koja je izložena stresoru koji dovodi do neželjenih prekida u njenoj životnoj rutini. Stresor može biti jedan ili serija događaja koji prekidaju život porodice, njenu rutinu, blagostanje i poverenje u sigurnost i predvidljivost svakodnevnog života” (Figley, 1989). Izbeglička porodica, budući da je suočena sa velikim brojem stresora, postaje traumatizovana porodica. Ona se susreće sa nizom naglih stresnih promena i teškoća: gubitkom kuće, posla, socijalnog statusa, ličnog, porodičnog i socijalnog identiteta, integriteta i kontinuiteta, gubitkom i razdvajanjem od bliskih osoba, neizvesnošću u vezi trajanja rata i izbeglištva i mogućnosti vraćanja i života u svojoj zemlji.

Sve ove promene još više usložnjavaju život porodice ukoliko se zbog odsustva oca (zbog mobilizacije, zarobljeništva ili pogibije u ratu) promenila njena struktura. U strukturno deficijentnoj izbegličkoj porodici menja se dinamika porodice, tako što ulogu oca preuzima majka koja je i sama traumatizovana i ophrvana osećanjima, pa postaje manje nego ranije osetljiva za psihološke potrebe svoje dece.

Deca su najosetljiviji članovi porodice. Pregled istraživanja iz ove oblasti pokazuje da u traumatskim situacijama kao što su ratne okolnosti, njihove reakcije u mnogome zavise od percepcije njihovih bliskih odraslih, pre svega roditelja. U slučaju odsustva oca, na emocionalno prilagođavanje deteta od presudnog je značaja majčina sposobnost za prevladavanje stresa.

Znači, ukoliko želimo da proučavamo reakcije dece na stresnu situaciju kao što je rat i njihove mogućnosti suočavanja sa stresom, svakako to moramo učiniti posmatrajući dete u okviru njegove porodice. U tom smislu, sistemski pristup u razumevanju porodice nam se čini najprimerenijim teoretskim pristupom.

Porodična rezilijentnost

Termin rezilijentnost se odnosi na fenomen prevladavanja stresa i teškoća. To znači da postoji relativno dobar ishod, uprkos tome što se individua nalazi u situacijama koje nose veliki rizik za razvoj psihopatologije. Fokus je na relativnoj otpornosti na iskustvo psiho-socijalnog rizika. „To, naravno ne podrazumeva da rezilijentno ponašanje omogućava individui da reši sve probleme u životu, već jedino znači, da će se, baveći se sa nesvakidašnjim zahtevima, visoko rezilijentni ljudi nositi bolje od ljudi sa niskom rezilijentnošću, i, da će

oni, ukoliko situacija ne može da se reši, biti sposobni da nastave sa svojim životom, kompetentno i sa manje boli" (Antonovsky, 1987).

Rezilijentnost je univerzalni kapacitet koji omogućava ličnosti, grupi ili zajednici da preveniraju, minimiziraju i prevladaju štetne efekte nevolja. Rezilijentnost može da transformiše ili učini jačim živote onih koji su rezilijentni. Rezilijentno ponašanje može biti odgovor na teškoće u formi održanja normalnog razvoja uprkos teškoćama, ili promoter rasta iznad sadašnjeg nivoa funkcionisanja. „Rezilijentnost predstavlja kapacitet ličnosti i njene porodice koji zajedno žive u konkretnom okruženju, za adekvatno funkcionisanje i pozitivan razvoj, uprkos teškim životnim okolnostima" (Walsh, 1998). Pojam 'porodična rezilijentnost' se odnosi na procese adaptacije i prevladavanja u porodici kao funkcionalnoj jedinici. Ovaj pojam je u sistemsku porodičnu terapiju uvela Froma Walsh koja je uvidela da su oblasti mentalnog zdravlja, kliničke teorije, prakse i istraživanja usmerene na deficit, podrazumevajući da je porodica uzrok početka i trajanja skoro svih problema individualnog funkcionisanja. Isti stresori mogu voditi različitim ishodima, u zavisnosti od toga kako se porodica nosi sa izazovima. Suštinska postavka porodične rezilijentnosti je da članovi porodice mogu zajedno raditi na iznalaženju rešenja. Profesionalci iz oblasti mentalnog zdravlja, kada rade sa žrtvama traumatskih događaja, sve češće pomeraju svoje interesovanje od pretežno individualnog tretmana prema mobiliziranju kapaciteta za isceljivanje.

Istraživanje izbegličke porodice

Raspadanjem SFRJ i ratom koji je započeo na našim prostorima, jedan deo porodica iz Bosne i Hercegovine je našao utočište u Makedoniji i to u obliku kućnog i kolektivnog smeštaja. Da bi se podstakli potencijali dece – izbeglica za prevazilaženje posledice rata i procesi socijalizacije u uslovima dugotrajne krize i nesigurnosti koju nosi život u izbeglištvu, u Makedoniji je sproveden psiho-socijalni program sa decom izbeglicama (7-15 g.) u izbegličkim kampovima u Makedoniji od septembra 1993. g. do februara 1996. g. u organizaciji Instituta za psihologiju, Filozofskog fakulteta a pod pokroviteljstvom Vlade Makedonije i uz finansijsku pomoć UNICEF-a.

Rad sa decom se odvijao u obliku psiholoških radionica-strukturiranih grupnih aktivnosti vođenih na određenu temu. Na taj način se deci omogućavalo da dođu u kontakt sa ličnim doživljajima i emocijama, da ih reprodukuju

i da ih na novi način integrišu u sopstveno iskustvo. Cilj psiho-socijalne intervencije je podsticanje dece u istraživanju sopstvenih potencijala za suočavanje, razumevanje i prevazilaženje uznemiravajućih sadržaja.

Lično učešće u realizaciji ovog programa, koje je podrazumevalo planiranje i rad sa dve grupe dece, često prisustvo u kampu, stalni kontakt sa roditeljima dece, učiteljima, lekarom, omogućilo nam je da izbliza upoznamo izbegličke porodice, da podelimo sa njima njihovu tugu, brige, strahove i da ih (nadamo se) podstaknemo da oslobode svoje potencijale za lakše prevladavanje krize u kojoj su se našli. U toku svog rada u vođenju grupnih radionica suočili smo se sa enormnom uznemirenošću dece, koja se manifestovala kao nemogućnost koncentracije, depresivnost, međusobna netrpeljivost i agresivnost. Ovakvo izmenjeno ponašanje posebno je bilo uočljivo kod muške dece u ranoj adolescenciji, čiji su očevi bili odsutni (poginuli, na ratištu ili u zarobljeništvu) (Batić, 1998).

Školska deca su manifestovala širok raspon reakcija na stres: simptome anksioznosti, razdražljivosti, neposlušnosti prema odraslima, agresiju prema vršnjacima, apatiju, strahove, osećanje besperspektivnosti, teškoće usvajanja i spavanja, teškoće u koncentraciji, depresivnost. Roditelji su se žalili da su se dolaskom u izbegništvo deca promenila, odnosno da su ona koja su ranije bila primerna postala nervozna, gruba, svadljiva i neposlušna. Emocionalno iskustvo dece izbeglica, koje je posledica ne samo preživljenih ratnih događaja već i sadašnjeg izbegličkog statusa i života u kampu, odražava se na njihovo ponašanje i razvitak. Deca čiji su očevi bili odsutni (poginuli ili na ratištu) su time dodatno traumatizovana. Postavljalo nam se pitanje da li je deficijentnost izbegličke porodice ta koja najčešće vodi izmenjenom ponašanju dece, na koji način porodica može da smanji traumatizovanost deteta, a na koji način je podstiče?

U kolikoj meri je ugrožena i da li je moguće očuvanje osnovne funkcije porodice u izbegništvu, a to je normalni rast i razvoj dečje ličnosti? Da li izbeglička porodica može biti rezilijentna i koji su mehanizmi prevladavanja koje koristi?

U radu je predstavljeno istraživanje izbegličkih porodica iz Bosne, smeštenih u Makedoniji za vreme ratnih zbivanja od 1992-1995. godine.

Predmet i cilj istraživanja

Istraživanjem je obuhvaćena:

1. Struktura i dinamika interpersonalnih odnosa u proučavanim porodicama i učešće njenih članova u drugim društvenim grupama, pre izbijanja ratnih događaja.
2. Aktuelno stanje porodice u novom okruženju, odnosno na koji način ratom uzrokovano izbeglištvo dezorganizuje porodicu i izaziva promene u konstitutivnim principima porodice kao formalne grupe.

Ciljeve ovog istraživanja možemo formulisati na sledeći način:

1. Koje su kakarakteristike porodičnog funkcionisanja u strukturno – deficitnoj porodici izbeglica?
2. U kojoj meri je ugrožena i koliko je moguće očuvanje osnovne funkcije izbegličke porodice, a to je obezbeđivanje normalnog rasta i razvitka deteta u porodičnoj sredini?
3. Da li je u porodicama izbeglica moguća rezilijentnost kao odgovor na stresogene životne okolnosti?

Hipoteze

1. Ratni događaji kao stresori izazivaju stresne reakcije kod roditelja i dece.
2. Ukupni novi uslovi života porodice (unutar nje i u okruženju) dovode do poremećaja u aspektima stanja i odnosa u porodici što deluje kao konstantni stresor.
3. Reakcije na stres (PTSD) kao proces utiču na organizovanje unutrašnjeg iskustva deteta i majke (roditelja), javlja se kao jedna od determinanti njihovog emocionalnog odnosa i deluje na preduzimanje aktivnosti deteta i majke prema okolini.
4. Iz potvrdnog odgovora na hipoteze 1, 2 i 3 proizlazi i hipoteza 4 da je u ovakvim uslovima bitno ugrožena funkcija porodice, a to je obezbeđivanje relativno normalnog rasta i razvitka deteta u porodičnoj sredini.

Uzorak

Istraživanje je obuhvatilo 35 izbegličkih porodica, koje su prebegle iz Bosne i Hercegovine i koje su bile smeštene u izbegličkom kampu – Katlanovo u blizini Skoplja, gde su boravile za vreme rata u Bosni i Hercegovini, kao i 20 deficitarnih porodica korisnika Centra za socijalni rad.

Eksperimentalnu grupu sačinjava 18 strukturno deficitarnih izbegličkih porodica (25-toro dece) koje se sastoje od majke i dece. Otac je odsutan (poginuo, na ratištu ili u zarobljeništvu). Prvu kontrolnu grupu sačinjava 17 strukturno potpunih izbegličkih porodica sa ukupno 25-toro dece takođe smeštenih u izbegličkom kampu – Katlanovo. Drugu kontrolnu grupu sačinjava 20 deficitarnih porodica (20 dece), korisnika Centra za socijalni rad. Razlog strukturne deficitarnosti je razvod braka roditelja koji ne žive zajedno od jedne do dve godine. Sva deca žive sa majkama, a sa očevima imaju relativno redovne kontakte. Dakle, ispitivanjem je obuhvaćeno 35 izbegličkih porodica (nepotpunih 18 i potpunih 17) kao i 20 deficitarnih porodica zbog razvoda braka (ukupno 55 porodica, sa 114 dece).

Upoređivanjem eksperimentalne sa dve kontrolne grupe, u kojoj je jedna izbeglička potpuna porodica, a druga deficitarna porodica zbog razvoda braka i živi u mirnodopskim uslovima, imalo je za cilj da diferencira uticaj rata kao stresora od uticaja odsustva muža (oca) na porodicu kao celinu, a posebno na funkcionisanje dece na psiho-socijalnom nivou i odnosa između majke i dece u tim porodicama.

Većina dece, uzrasta od 7-15 godina, iz izbegličkih porodica, učestvovala je u psiho-socijalnoj intervenciji u obliku grupnih psiholoških radionica, jednom nedeljno za vreme od 2,5 godine. Takođe, većina ispitivane dece iz razvedenih brakova je bila učesnik psiho-socijalnog programa (psiholoških radionica sa jednoroditeljskim porodicama, jednom nedeljno u trajanju od godinu i po dana, u Centru za socijalni rad u Skoplju).

Zbog mogućnosti opservacije dece u grupi i radu na povećanju njihove otpornosti i adaptibilnosti na psiho-socijalnom planu, možemo reći da je ovo istraživanje imalo elemente akcionog istraživanja.

Karakteristike uzorka

Najveći broj porodica je u životnom ciklusu sa školskom decom (nepotpune izbegličke porodice 61,1%, potpune izbegličke 58,8%, i razvedene 73,3%). Mešoviti porodica (u životnom ciklusu sa predškolskim i školskim detetom je bilo 27,8% kod nepotpunih, 17,6% kod potpunih izbegličkih porodica i 26,7% kod razvedenih porodica. U životnom ciklusu sa školskim i odraslim detetom bilo je 11,11% u nepotpunim, 23,5% u potpunim izbegličkim porodicama i 0% kod razvedenih porodica. Sve izbegličke porodice su pre rata bile potpune. Većina njih je bila nuklearna (77,8% kod nepotpunih i 70,6% kod potpunih izbegličkih porodica), s tim što su veze sa muževljevom porodicom porekla bile još uvek jake. Manji broj porodica je živeo u proširenim domaćinstvima (22,2% nepotpunih, 29,4% potpunih porodica. Razvedene porodice su u 53,3% slučajeva pre razvoda bile nuklearne, a u 46,7% su živele u proširenim porodicama. Što se tiče broja dece, kod nepotpunih je najviše porodica sa dvoje dece i to 61,1%, zatim sa troje 16,7%, sa četvoro 11,1% i sa jednim detetom 5,5%. Kod potpunih porodica 70,6% je sa dvoje dece, 16,7% sa troje, sa jednim 5,9% i sa četvoro 5,9%. Razvedene porodice su najčešće sa dvoje dece u 93,3% slučajeva, sa jednim detetom 6,7% dok porodica sa troje i četvoro dece nije bilo.

U pogledu zaposlenosti u nepotpunim izbegličkim porodicama u 66,7% slučajeva muž je zaposlen kao radnik, a u 33,3% slučajeva u drugim delatnostima (preduzetnik, službenik i dr.). Žene su u 55,5% slučajeva domaćice u 27,8% radnice, a zaposlene u drugim delatnostima 16,7%.

U potpunim porodicama muž je radnik u 77,8% slučajeva, a u 22,2% radi u drugim delatnostima. Žena je u 76,4% slučajeva domaćica, zaposlena kao radnica u 11,11% slučajeva, dok u drugim delatnostima radi u 17,6% slučajeva.

U razvedenim porodicama muž je zaposlen kao radnik u 53,3%, kao službenik u 20% i u drugim delatnostima u 26,7% slučajeva. Žena je domaćica u 50,2%, radnica u 30%, a zaposlena u drugim delatnostima u 29,8% slučajeva.

Nepotpune izbegličke porodice su ranije živele u gradu i prigradskim naseljima u 83,3% slučajeva, a u selu 22,2%. Potpune porodice su iz grada i prigradskih naselja u 70% slučajeva, dok su sa sela u 30% slučajeva. Sve razvedene porodice su gradske (prilog br.1).

Metodologija istraživanja

Podaci su dobijeni primenom intervjua, opservacije, kao i većeg broja psiholoških instrumenata posebno za decu, posebno za roditelje, kojima su mereni efekti stresa kao i stanje i odnosi u porodici.

Instrumenti korišćeni u ovom istraživanju su:

Strukturisani intervjui (zahvata sadržaj koji se odnosi na: porodicu pre izbijanja rata sa kratkim pregledom životne istorije bračnih partnera, događaja za vreme rata, izbeglištva i aktuelno stanje porodice od dolaska u izbeglički kamp do trenutka intervjuisanja).

HANES Skala neuroticizma i ekstraverzije za decu i omladinu (Bele-Potočnik i sar., 1977);

FSSC-R Skala strahova kod dece i adolescenata (Ollendick i sar., 1988);

BDS- Skala depresivnosti, kod dece i adolescenata (Birleson, 1981);

Test- porodičnih odnosa (Bene, Antony, 1965);

R-IES - Revidirana skala uticaja događaja (Horowitz, 1979);

USOP- Upitnik za procenu stanja odnosa u porodici (Knežević, 1994);

USOP-A-Upitnik za procenu stanja odnosa u porodici, adolescentna forma (Knežević, 1994);

EPQ Ajzenkov inventar ličnosti (Eysenck, H., Eysenck, S., 1976).

Obrada podataka

U statističkoj obradi podataka korišćen je t-test za male i nezavisne uzorke za testiranje statističke značajnosti razlika između aritmetičkih sredina dobijenih na testovima grupa majki iz eksperimentalne i kontrolnih grupa, kao i između grupa dece iz eksperimentalne i kontrolnih porodica.

Rezultati

Poređenje grupa majki

a) Varijabla psihotizam

Na EPQ, Ajzenkovom inventaru ličnosti, upoređivanjem tri grupe majki: iz nepotpunih izbegličkih, potpunih izbegličkih i razvedenih porodica, dobijena je značajna razlika na skali P (psihotizma) između majki iz nepotpunih izbegličkih i potpunih izbegličkih porodica, na nivou značajnosti od 0,05 (tabela br. 1). Između majki iz nepotpunih izbegličkih i razvedenih porodica ne postoji značajna razlika. Ovaj rezultat može ukazivati na veću rigidnost i nepopustljivost majki koje žive u jednoroditeljskim porodicama, od majki koje žive u potpunim porodicama, bez obzira na uzrok deficijentnosti porodice.

Tabela 1: EPQ

T test za nezavisne uzorke

Razlika između eksperimentalne i kontrolnih grupa

		M1	M2	SD	SD		
Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	t-test	p
nepotpuna_P	potpuna_P	4,53	3,27	2,30	1,43	1,81	0,05
nepotpuna_P	razvedena_P	4,53	4,13	2,30	1,50	0,57	nema
nepotpuna_E	potpuna_E	9,53	11,40	4,94	3,89	-1,15	nema
nepotpuna_E	razvedena_E	9,53	12,87	4,94	5,39	-1,77	nema
nepotpuna_N	potpuna_N	16,40	14,13	5,48	4,13	1,28	nema
nepotpuna_N	razvedena_N	16,40	11,40	5,48	4,77	2,67	0,01
nepotpuna_L	potpuna_L	14,53	17,00	4,05	2,57	-1,99	nema
nepotpuna_L	razvedena_L	14,53	15,60	4,05	3,30	-0,80	nema

b) Varijabla neurotizam

Na skali neurotizma (N) na EPQ je dobijena značajna razlika između majki iz nepotpunih izbegličkih porodica i razvedenih porodica na nivou značajnosti od 0,01 (tabela br. 1). Povišeno N ukazuje na povećanje opšte uznemirenosti koju izazivaju ratna trauma i izbeglištvo. Ovakva reakcija je najverovatnije rezultat brojnih stresnih promena životnih uslova (gubitka doma, zavičaja, članova porodice, posla, prijatelja, življenja u izbegličkom kampu). Uticaj ovih promena je veći nego uticaj razvoda braka.

Pošto ne postoji značajna razlika na skali neurotizma između majki izbeglica, bilo da se radi o onima koje žive u nepotpunoj ili potpunoj porodici, a postoji značajna razlika u rezultatima na ovoj skali između majki izbeglica i razvedenih majki, možemo zaključiti da su rat i brojne životne promene koje sa sobom nosi veći stresor nego razvod braka.

Procena stanja i odnosa u porodici

Test kojim majka procenjuje stanje i odnose u svojoj porodici je USOP/3 koji se sastoji od pet skala: Reda, Rada, Demokratičnosti, Individuacije i Razmene. Na skalama Red, Rad, Demokratičnost i Individuacija ne postoji značajna razlika između tri grupe majki. Na skali Razmena, značajana razlika na nivou od 0,025 se javlja između majki iz nepotpunih i potpunih izbegličkih porodica, dok na istoj skali nema razlike između majke iz nepotpunih i majki iz razvedenih porodica (tabela br. 6). Ova razlika ukazuje na to da majke u jednoroditeljskim porodicama (izbegličkim, nepotpunim i razvedenim) procenjuju Razmenu kao sniženu u odnosu na majke iz potpunih izbegličkih porodica. Moguće objašnjenje dobijenih rezultata je da se u potpunim porodicama supružnici oslanjaju jedan na drugog, zajedno se suočavaju sa životnim teškoćama, dok u jednoroditeljskim porodicama podrška partnera izostaje, odnosno majka je u situaciji da sama odlučuje i rešava probleme u porodici.

Tabela 6: USOP – 3

T-test za nezavisne uzorke

Razlika između eksperimentalne i kontrolnih grupa

		M	M	SD	SD		
Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	t	p
RED nepotpune	RED potpune	7,50	7,53	1,60	1,25	-0,05	nema
RED nepotpune	RED razvedene	7,50	6,72	1,60	1,07	1,58	nema
RAD nepotpune	RAD potpune	5,17	5,14	1,23	1,13	0,03	nema
RAD nepotpune	RAD razvedene	5,17	5,74	1,23	1,20	-1,32	nema
DEMOKR. nepotpune	DEMOKR. potpune	5,64	6,07	0,86	0,99	-1,24	nema

DEMOKR. nepotpune	DEMOKR. razvedena	5,64	5,77	0,88	0,44	-0,48	nema
INDIVID. nepotpune	INDIVID. potpune	5,90	5,17	1,45	1,23	1,50	nema
INDIVID. nepotpune	INDIVID. razvedena	5,90	6,32	1,45	1,13	-0,91	nema
RAZMENA nepotpune	RAZMENA potpune	4,60	5,52	1,24	0,92	2,30	0,025
RAZMENA nepotpune	RAZMENA razvedena	4,60	4,76	1,24	1,44	1,54	nema

Poređenje grupa dece

Varijabla traumatizovanost

Na RIES-u, revidiranoj skali uticaja događaja, za procenu uticaja ekstremnog životnog stresora na psihološko funkcionisanje osobe, ne postoji značajna razlika među decom izbeglicama iz nepotpunih i potpunih porodica. Između dece izbeglica iz nepotpunih porodica i dece razvedenih roditelja na ovom testu postoji značajna razlika na nivou značajnosti od 0,005 (tabela br. 4). Ovaj rezultat ukazuje na to da su deca izbeglice više traumatizovana od dece razvedenih roditelja.

Tabela 4: R – IES

T-test za nezavisne uzorke

Razlika između eksperimentalne i kontrolnih grupa

		M	M	SD	SD		
Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	t	p
nepotpune	potpune	26,12	24,09	8,92	8,23	0,84	nema
nepotpune	razvedene	26,12	15,35	8,92	7,41	4,32	0,005

Varijabla strahovi

Na FSSC-R, testu, koji meri strahove kod dece, značajnost razlike na nivou od 0,01 postoji između dece iz nepotpunih izbegličkih porodica i dece iz razvedenih brakova, dok razlike između izbegličke dece, bez obzira na strukturu porodica, ne postoje (tabela br. 3). I rezultati na ovom testu ukazuju na zaklju-

čak da je rat veći stresor nego razvod braka roditelja, budući da su strahovi pokazatelj traumatizovanosti kod dece.

Tabela 3: FSSC – R

T-test za nezavisne uzorke

Razlika između eksperimentalne i kontrolnih grupa

		M	M				
Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	t	p
nepotpune	potpune	101,04	99,17	27,65	40,10	0,20	nema
nepotpune	razvedene	101,04	79,30	27,65	29,07	2,57	0,01

Varijabla depresivnost

Na BDS (Birlersonovom inventaru depresije), takođe, ne postoji značajna razlika između dece iz nepotpunih i potpunih izbegličkih porodica, dok između dece iz nepotpunih izbegličkih porodica i dece razvedenih roditelja postoji značajna razlika na nivou od 0,005 (tabela br.5). Ovo ukazuje na to da ratni događaji i izbeglištvo izazivaju osećanja depresije više nego razvod braka roditelja, budući da su izbeglička deca suočena sa većim brojem gubitaka nego deca iz razvedenih brakova.

Tabela 5: BDS

T-test za nezavisne uzorke

Razlika između eksperimentalne i kontrolnih grupa

		M	M				
Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	t	p
nepotpune	potpune	13,77	13,52	4,14	5,33	0,18	nema
nepotpune	razvedene	13,77	8,05	4,14	5,07	4,17	0,005

Varijabla neuroticizam

Na HANES-u, na skalama E i L ne postoji značajna razlika između grupa ispitivane dece. Na skali N dobijena je značajna razlika na nivou od 0,005 između dece iz nepotpunih izbegličkih porodica i dece razvedenih roditelja, dok između dece izbeglica, bez obzira na strukturu porodica, ne postoji značajna razlika (tabela br. 2). Iz ovoga sledi da je neurotizovanost izbegličke dece veća nego dece razvedenih roditelja, odnosno da je rat veći stresor nego razvod braka roditelja.

Tabela 2: HANES*T-test za nezavisne uzorke**Razlika između eksperimentalne i kontrolnih grupa*

	M	M					
Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	t	p
nepotpune_N	potpune_N	22,40	21,17	6,77	9,23	0,54	nema
nepotpune_N	razvedene_N	22,40	14,80	6,77	5,20	4,13	0,005
nepotpune_E	potpune_E	9,29	9,52	2,42	3,64	-0,28	nema
nepotpune_E	razvedene E	9,29	11,85	2,42	2,10	-3,74	nema
nepotpune_L	potpune_L	7,52	7,60	1,97	1,91	-0,14	nema
nepotpune_L	razvedene_L	7,52	6,90	1,97	2,40	0,95	nema

Varijabla procena porodičnih odnosa

Statistička obrada testa porodičnih odnosa (TPO) imala je za cilj da se deca iz nepotpunih izbegličkih porodica uporede sa decom iz potpunih izbegličkih porodica i decom iz razvedenih brakova, u odnosu na vrstu i direkciju emocija, a to su: odnos prema majci, odnos prema ocu, pozitivne emocije prema porodici, negativne emocije prema porodici, procena pozitivnih emocija od porodice, procena negativnih emocija od porodice. Značajna razlika se javlja samo u odnosu na to kako deca procenjuju negativne emocije koje im porodica upućuje. Naime, značajna razlika na nivou od 0,05 se pojavljuje između dece izbeglica iz nepotpunih porodica i dece iz razvedenih porodica, dok između dece izbeglica, bez obzira na strukturu porodice, nema razlike.

U svim drugim aspektima koje meri TPO nema razlike između ove tri grupe dece. Rezultati ukazuju da deca izbeglice procenjuju da njihova porodica u celini ima više negativnih stavova prema njima, nego deca iz razvedenih brakova, što znači da se oni osećaju manje prihvaćenim od svoje porodice nego deca razvedenih roditelja. Moguće objašnjenje ovih rezultata je da okupiranost drugih članova porodice sopstvenom situacijom, koja je traumatska i koja ih emocionalno angažuje, deca tumače kao negativan stav prema sebi.

Varijabla procena stanja i odnosa u porodici (adolescenti)

Deci iznad 12 godina, osim testa porodičnih odnosa (TPO), dat je USOP-A za procenu stanja i odnosa u porodici. USOP-A se sastoji od 4 skale: Red, Rad, Razmena i Glad. Na skalama Red, Rad i Razmena između tri grupe dece ne

postoji razlika. Na skali Glad pokazala se značajna razlika na nivou od 0,05 između grupa adolescenata iz nepotpunih i razvedenih porodica, dok između adolescenata izbeglica iz nepotpunih i potpunih porodica nema razlike (tabela br.7). Ovi rezultati ukazuju na to da su adolescenti – izbeglice manje zadovoljni svojom porodicom, odnosno da emituju potrebe i očekivanja koje ne nailaze na odjek u porodici i ostaju nedovoljno zadovoljene. Verovatno je da za roditelje rat i izbeglištvo predstavljaju jači stresor nego razvod, pa ih, zbog njihove okupiranosti sopstvenim emocijama, adolescenti doživljavaju kao manje spremne za zadovoljavanje njihovih potreba.

Tabela 7: USOP – A

T-test za nezavisne uzorke

Razlika između eksperimentalne i kontrolnih grupa

		M	M	SD	SD		
Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	t	p
RED nepotpune	RED potpune	6,30	5,71	1,37	1,15	1,34	nema
RED nepotpune	RED razvedene	6,30	6,74	1,37	1,01	-0,77	nema
RAD nepotpune	RAD potpune	6,82	6,32	1,64	1,57	0,90	nema
RAD nepotpune	RAD razvedene	6,82	8,08	1,64	1,53	-1,69	nema
RAZMENA nepotpune	RAZMENA potpune	6,15	5,68	1,12	0,91	1,34	nema
RAZMENA nepotpune	RAZMENA razvedene	6,15	6,60	1,12	1,30	-0,82	nema
GLAD nepotpune	GLAD potpune	7,78	8,22	0,70	1,02	-1,44	nema
GLAD nepotpune	GLAD razvedene	7,78	6,88	0,70	1,72	1,78	0,05

Kod majki je nađena povišena neurotičnost, što ukazuje na povećanje opšte uznemirenosti koju izazivaju ratna trauma i izbeglištvo. Ovakva reakcija je najverovatnije rezultat brojnih stresnih promena životnih uslova (gubitka doma, zavičaja, članova porodice, posla, prijatelja, življenje u izbegličkom kampu). Uticaj ovih promena je veći nego uticaj razvoda. Kao i deca, i majke izbeglice takođe pokazuju širok raspon reakcija na stres: osećanje bespomoćnosti, depresije, očaja, anksioznosti, strahova, ljutnje. Preokupirane sopstvenim emocijama i krizom one postaju manje spremne da odgovore na psiho-

loške potrebe svoje dece. Delimično zbog tradicije, a najviše zbog sopstvene anksioznosti usled aktuelnih životnih okolnosti, majke ne dozvoljavaju deci da izraze negativne emocije straha, ljutnje, tuge. Na taj način lišavaju decu svoje empatije i puštaju ih da se sama nose sa teškim emocionalnim stanjima, što ih još više traumatizuje.

Tipovi porodica u odnosu na strukturu i funkcionalnost

Korišćenje pomenutih psiholoških instrumenata, kao i strukturiranog intervjua sa majkama, poseta porodicama u njihovim boravištima, opservacija dece u toku vođenja grupnih psiholoških radionica, opservacija funkcionisanja porodica u kampu, kao i razgovori sa profesionalcima koji rade u kampu, (lekarom, učiteljima itd), o funkcionisanju i problemima ispitivanih porodica, dalo je osnovu za kvalitativnu analizu dobijenih rezultata.

Kvalitativnom analizom izbegličkih porodica, izdvojile su se četiri grupe porodica:

- 1) grupa potpunih porodica koja je pre izbeglištva imala funkcionalne obrasce funkcionisanja;
- 2) grupa potpunih porodica koja je pre izbeglištva imala disfunkcionalne obrasce funkcionisanja;
- 3) grupa nepotpunih porodica koja je pre izbeglištva imala funkcionalne obrasce funkcionisanja;
- 2) grupa nepotpunih porodica koja je pre izbeglištva imala disfunkcionalne obrasce funkcionisanja.

Beavers i Hampson porodičnu kompetentnost definišu kao sposobnost porodice da ostvari zadatke koje se pred nju postavljaju. Indikatatori porodične kompetentnosti su: egalitarna raspodela moći, jaka roditeljska koalicija ili koalicija drugih odraslih i uspostavljanje međugeneracijskih granica (Beavers, Hampson, 1990).

Polazeći od ovih postavki, putem strukturisanog intervjua sa majkama, pokušali smo da odredimo funkcionisanje porodice pre izbeglištva i za vreme izbeglištva. Analiza je pokazala da je za sadašnje funkcionisanje porodice najvažnije njeno funkcionisanje pre ratnih događaja. Naime, nepotpune izbegličke porodice koje su ranije bile uglavnom funkcionalne (karakterisale se egalitarnim vođstvom, jakom roditeljskom koalicijom i jasnim međugeneracij-

skim granicama), uspevale su da zadrže funkcionalne obrasce i da posegnu za zdravim načinima adaptacije, uprkos situaciji izbeglištva i iznenadne i neočekivane strukturne deficijentnosti. Deca iz ovih porodica su uglavnom dobro prilagođena u školi i među vršnjacima i nemaju većih problema u ponašanju.

Nepotpune izbegličke porodice koje su pre izbeglištva imale disfunkcionalne obrasce (slabu roditeljsku koaliciju, neefikasno vođstvo i haotični pokušaji vođstva), u izbeglištvu, usled odsustva supругa (oca), ti obrasci postaju još disfunkcionalniji. Budući da majke ne uspeavaju, u dovoljnoj meri, da zadrže generacijsku hijerarhiju između sebe i dece, deca pokazuju probleme u ponašanju, ne idu redovno u školu, agresivna su, a neka su učesnici delinkventnih grupa.

Ipak, za obe grupe nepotpunih porodica (i funkcionalnih i disfunkcionalnih) karakteristična je snižena emocionalna razmena. Naime, majka, koja je i sama okupirana svojim osećanjima tuge, anksioznosti, neizvesnosti i brige za budućnost, preopterećena uslošnjanjem uloga u jednoroditeljskoj porodici, postaje manje no dotad osetljiva za dečje potrebe. Sa odraslima u kampu ona ima mogućnosti da podeli svoja osećanja i dobija potrebnu podršku. Deci je međutim, uskraćena ta mogućnost. U najvećem broju slučajeva, majke retko razgovaraju sa svojom decom o odsustvu oca, njihovim osećanjima u vezi sa tim, smatrajući da će ih time povrediti i želeći da ih „poštede“. Ovo je verovatno samo izgovor, jer je i majkama veoma teško da govore o stvarima koje ih uznemiravaju, tako da okupirane sopstvenim osećanjima nisu u stanju da se bave osećanjima svoje dece. Deca pak, zbog prirode gubitka i straha da stvari ne učine gorim, nerado postavljaju pitanja o onome što ih uznemirava, pretpostavljajući da će to biti bolno za majku .

Nemogućnost dece da izraze svoja osećanja u porodici, mestu gde se osećaju najsigurnijim i najprihvaćenijim, dodatno ih traumatizuje. Deci je potrebno da svoju tugu za oca (ukoliko je poginuo) ili tugu i strah (ukoliko porodica nema vesti od njega) izraze otvoreno; to je važan deo procesa oporavka. Zadržavanje (sprečavanje) ovog procesa dovodi do produženog delovanja stresa (Batić, 1998).

Do sličnih zaključaka dolazi Ignjatović-Savić. Ona kaže: „Najtraumatizujuća iskustva su ona koja ne mogu biti integrisana u postojeći lični okvir značenja; individualna patnja može biti prihvaćena jedino ako se podeli sa drugim ljudskim bićem i ako se shvati da je naše iskustvo jedinstveno i univerzalno, a ne nejedinstveno i ekskluzivno. Ali, postoje dve prepreke ovog procesa:

1. Teško je da se govori o svome iskustvu sa nekim ko nije imao slično iskustvo, kontekst deljenja je osnovni uslov komunikacije.

2. U odnosu na ljude koji su prošli slično iskustvo, postoji strah da će uzajamno deljenje pobuditi više boli i patnje. Zato deca i odrasli, koji su imali dramatična i bolna iskustva, pokušavaju da štite jedan drugoga, ne govoreći o svom bolu. Na taj način se lišavaju ozdravljajuće snage ljudskog prisustva i empatije" (Ignjatović-Savić, 1995).

Karakteristike rezilijentnih porodica

Rezilijentne porodice su one porodice koje su, i u uslovima izbeglištva, uspele da sačuvaju svoju funkcionalnost. McCubbin i Figley (1983 prema Figley, 1989) su identifikovali 11 karakteristika koje diferenciraju porodice koje se dobro nose sa stresom od onih koje za to nisu sposobne. Polazeći od ovog shvatanja, primenili smo neke od ovih karakteristika na izbegličke porodice u našem istraživanju.

Pozitivni mehanizmi koje koriste ove porodice za suočavanje sa stresom su:

Jasno prihvatanje stresora, odnosno, svesnost majke da ona sama sada upravlja porodicom i da mora da zauzme aktivan stav u odnosu na stresne događaje rata i izbeglištva;

- Sposobnost da se mobilišu sopstvene snage bez traženja krivca;
- Visoka tolerancija, koja se ogleda u odnosu na uslove smeštaja;
- Sposobnost da se prihvati pomoć drugih (često rođaci iz inostranstva materijalno pomažu porodicu);
- Odsustvo zloupotrebe supstanci (odsustvo alkoholizma, narkomanije);
- Razgovor sa drugima o svakodnevnim događajima i sopstvenim emocijama;
- Kanalisiranje energije kroz rad (u kući, na poslu, u školi);
- Kontakti sa odsutnim članovima porodice kada je to moguće, preko pisama i preko telefona;

Od uspešnih načina savladavanja stresa nedostaje jasno i direktno izražavanje emocija u porodici, odnosno sposobnost da se razgovara o svojim osećanjima. U uslovima izbeglištva, razmena u nepotpunim izbegličkim porodicama je snižena, budući da su događaji koji su pogodili porodicu doveli do stresnih reakcija i kod majki i kod dece, što deluje negativno na izražavanje osećanja. „U izbegličkim porodicama lako je uočiti fenomen roditeljske regresije koja se javlja kod opterećenih majki. Pasivne, bespomoćne, buntovne, majke nisu u stanju da adekvatno odgovore potrebama svoje dece bez podr-

ške drugog roditelja, šire porodice i svog eko-sistema, koja u izbeglištvu nedostaje“ (Srna, 1997).

Zadržavanje generacijske hijerarhije u uslovima masivnih i stresnih promena za porodicu, uključujući i odsustvo supruga (oca), zahteva promene u sistemu koji će dovesti do bolje adaptacije. Zbog toga se ranije funkcionalni, uravnoteženi sistemi menjaju u drugi tip sistema (majke rade, i preuzimaju ulogu koju je do tada imao otac). To ukazuje na fleksibilnost ovih porodica, koje su sposobne za promene u porodičnom upravljanju, ulogama i pravilima (Batić, 1998). Ovi rezultati su u skladu sa nalazima Šoa (Shaw, 1987) da je sposobnost majke da proširi svoju roditeljsku ulogu jedan od važnih faktora koji utiču na reakciju deteta na očevo odsustvo. Takođe, sličan je nalaz Jensena i saradnika (1986) da dečaci majki koje više nadgledaju svoju decu pokazuju manje simptoma dok dečaci čije se majke odlikuju nedostatkom empatije i pozitivne pažnje imaju niže samopoštovanje. Pederson (1966) govori o tome da psihološki zdrava majka može značajno da odoleva negativnim efektima očevog odsustva.

Za razliku od funkcionalnih, ranije nefunkcionalni, neuravnoteženi sistemi su rigidni i nemaju sposobnost da se menjaju, tako da majke nisu u mogućnosti da zadrže generacijsku hijerarhiju između sebe i dečijeg subsistema i postepeno gube kontrolu nad decom. Ove porodice ostaju u svom ekstremnom obrascu i nemaju sposobnost prilagođavanja, što stvara još veći stres.

Porodice koje su pre izbeglištva bile funkcionalne su uravnoteženije i adaptibilnije, sklone promenama sistema kada je potrebno, odnosno kada su te promene korisne za održavanje i unapređivanje porodičnog funkcionisanja. To im omogućava efektivnije suočavanje sa krizom.

Za razliku od njih, porodice koje su pre izbeglištva bile disfunkcionalne, nemaju sposobnost da promene sistem kada je potrebno i zato imaju više teškoća u adaptaciji na krizu, a pojava simptoma je češća. Ono što razlikuje porodice u odnosu na funkcionisanje u izbeglištvu jeste sposobnost za adaptaciju i rezilijentnost. Ako izbeglištvo posmatramo kao porodičnu krizu, sposobnost da se održi ravnoteža sistema, odnosno da porodica pređe u drugi tip sistema, zahteva promenu drugog reda. Porodice koje su spremne za promenu drugog reda su uravnoteženije i karakterišu se rezilijentnošću. To znači da je odgovor na stres od ključne važnosti za adaptaciju kao i sam stresni događaj (Walsh, McGoldric, 1991).

Naš je zaključak da su majke iz nepotpunih izbegličkih porodica koje potiču iz kompetentnih porodica (koje se odlikuju egalitarnim vođstvom,

jakom roditeljskom koalicijom i generacijskim granicama) bile sposobnije za suočavanje sa novim situacijama u uslovima strukturne deficijentnosti.

Nasuprot njima, majke iz nekompetentnih porodica (slaba roditeljska koalicija ili koalicija roditelj-dete, neefikasno vođstvo i haotični pokušaji vođstva) se manje uspešno snalaze u novim uslovima.

Pri tom, kompetentne porodice su bile fleksibilnije, odnosno brže su se adaptirale na nove uslove, dok su nekompetentne porodice bile manje fleksibilne i zato su imale više teškoća u adaptaciji na krizu.

Deca izbeglice, bez obzira na strukturu porodice iz koje potiču, doživljavaju svoju porodicu sa više negativnih stavova u odnosu na sebe u poređenju sa decom iz razvedenih brakova. Ovo ukazuje na zaključak da se ona verovatno osećaju manje prihvaćeno, što bismo mogli da objasnimo sniženom razmenom u porodici (bar kod izbegličkih nepotpunih porodica) koja znači nedovoljno deljenje osećanja što bi proces tugovanja (pogotovu kod članova nepotpune porodice) olakšalo i omogućilo da se brže završi. Snižena razmena doprinosi nezavršavanju ovog procesa, što deluje kao stresogeni faktor.

Verovatno je da izbeglička deca svoju porodicu doživljavaju kao manje prihvatajuću i sa nedovoljno empatije, budući da su članovi porodice (posebno roditelji) zaokupljeni sobom i svojim osećanjima.

Adolescenti iz svih izbegličkih porodica osećaju da im se potrebe u porodici zadovoljavaju manje u poređenju sa adolescentima iz razvedenih brakova. Vrlo je verovatno da roditelji, koji se i sami bore sa svojim reakcijama na stres, nisu u mogućnosti da na odgovarajući način zadovoljavaju potrebe svoje dece.

Zaključak

U izbegličkim porodicama zaista je ugrožena osnovna funkcija porodice, a to je razvitak ličnosti deteta. Međutim, paralelno sa ovim procesima, očigledna je i otpornost porodica, njihova sposobnost za adaptaciju, prevazilaženjem kriza i održavanjem relativne funkcionalnosti, čak i u bitno izmenjenim uslovima. U prilog tome govori relativno dobro funkcionisanje jednog dela ispitivanih porodica.

Ako bismo mogli da napravimo gradaciju u odnosu na ugroženost deteta u izbegličkoj porodici, možemo reći da je: razvitak ličnosti deteta najmanje ugrožen u potpunim izbegličkim porodicama koje su pre izbijanje rata imale

funkcionalne obrasce. Stepem ugroženosti razvitka deteta raste u strukturno deficijntnim izbegličkim porodicama koje su pre izbijanje rata imale funkcionalne obrasce ponašanja. Razvitak ličnosti deteta je još ugroženiji u potpunim izbegličkim porodicama koje su pre izbijanja rata imale disfunkcionalne obrasce ponašanja. Najveći stepen ugroženosti javlja se u strukturno deficijntnim izbegličkim porodicama koje su pre izbijanje rata imale disfunkcionalne obrasce.

I pored otpornosti porodice i njene sposobnosti za adaptaciju na nove uslove, ipak se za sve izbegličke porodice može reći da su uslovi u izbegličkim kampovima nepovoljni za život. Znači, otpornost i fleksibilnost se manifestuju u ograničenom vremenskom periodu. Naime, kad bi život u izbegličkim kampovima bio trajni ambijent života porodica i dece, došlo bi do konstituisanja takozvane „izbegličke ličnosti” i odraslih i dece.

Literatura

- Antonovsky, A. (1987) *Unraveling the mystery of health*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Batić, D. (1998) *Emocionalno-socijalni odnosi deteta i majke u deficijntnoj porodici izbeglica*. Magistarski rad, Beograd: Filozofski fakultet.
- Bene, E., Anthony, J. (1965) *Manual for Family Relation Test*. London: Institut of Psychiatry.
- Beavers, W. R., Hampson, R. B. (1990) *Successful Families: Assessment and intervention*. New York: W.W. Norton & Co.
- Birleson, P. (1981) The Validity of Depressive Disorder in Childhood and the Development of a Self-Rating Scale: A Research Report. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 1, str. 73-88.
- Eysenck, H. J., Eysenck, S. B. G. (1976) *Psychoticism as a Dimension of Personality*. London: Hodder & Stoughton.
- Figley, C., Kiser, L. (1989) *Helping traumatized families*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Bele-Potočnik, Ž., Hadžiselimović, Dž., Tušak, M. (1977) *Hanes – skala neuroticizma i ekstroverzije za decu i omladinu – Priručnik*. Ljubljana: Zavod za produktivnost dela.
- Horowitz, M. J., Wilner, N., Alvarez, W. (1979) Impact of event scale: a measure of subjective stress. *Psychological Medicine*, 3, str. 209-218.
- Ignjatović-Savić N. (1995) Expecting the unexpected: A view on child development from war affected social context. *Psihologija*, 28, str. 27-48.

- Jensen, P. S., Grogan, D., Xenakis, S. N., Bain, M. W. (1986) Father absence: Effects on child and maternal psychopathology. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 28, str. 171-175.
- Knežević, G. (1994) Merenje i porodično funkcionisanje – predlog novog instrumenta. *Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju*, 1-2, str. 251-275.
- Ollendick, T. H., King, J. N., Yule, W. (1994) *International Handbook of Phobic and Anxiety Disorders in Children and Adolescents*. New York: Springer.
- Pederson, F. A. (1966) Relationships between father absence and emotional disturbance in male military dependants. *Merrill-Palmer Quarterly*, 12, str. 321-331.
- Srna, J. (1997) Porodica u ratu i izbeglištvu. U: J. Vlajković, J. Srna, K. Kondić, M. Popović (ur.) *Psihologija izbeglištva*. Beograd: Nauka, str. 29-36.
- Shaw, J. A. (1997) Unmasking the Illusion of Safety, Psychic Trauma in War. *Bulletin of the Menninger Clinic*, 1, str. 49-63.
- Walsh, F., McGoldrick (1991) Loss and the Family: A systemic perspective. U: F. Walsh, M. McGoldrick (ur.) *Living beyond loss: Death in the family*. New York: W.W. Norton & Co., str. 1-29.
- Walsh, F. (1993) *Normal family processes*. New York and London: The Guilford Press.
- Walsh, F. (1998) *Strengthening Family Resilience*. New York and London: The Guilford Press.
- Walsh, F. (2007) Traumatic loss and Major Disasters: Strengthening Family and Community Resilience. *Family Process*, 2, str. 207-227.

Resilience of refugee families

This study attempted to find a correlation between the trauma of family members of war and exile, and the characteristics of family functioning and lasted from 1992-1995. The term "family resilience" refers to the processes of adaptation and coping in the family as a functional unit. This paper presents a study of refugee families from Bosnia, who lived in refugee camps in Macedonia during the war of 1992-1995. Data were obtained by interviews, observations, and a number of psychological instruments especially for children and parents, which measured the effects of psychological stress and family relationships. Based on the results obtained by quantitative and qualitative analysis, and application of theoretical models of systemic theory and family therapy, existence for four types of refugee families has been found and described, depending on the structure and the level of functionality.

Key words: refugee family, the victims of war, functionality, dysfunctional families, family resilience.